

MICHEL FOUCAULT

DOHLÍŽET A TRESTAT

KNIHA
O ZRODU VĚZENÍ

edice
STUDIE

KAPITOLA I

POSLUŠNÁ TĚLA

Podívejme se na ideální postavu vojáka, tak jak byla popisována ještě na počátku 17. století. Voják je především někdo, koho lze již z dálky rozeznat; nese určité znaky: přirozené znaky své zdatnosti a odvahy a také znamení své cti; jeho tělo je vývěsním štítem síly a udatnosti; a ačkoli je pravda, že se musí postupně naučit zacházení se zbraněmi – v podstatě se tomu učí až v boji –, manévry jako pochodování či postoje jako držení hlavy jsou z velké části projevem tělesné rétoriky cti: „znamení pro rozpoznání těch nejzpůsobilejších pro toto povolání jsou znamení živých a bystrých lidí, hlava vztyčená, vyklenutý hrudník, široké plece, dlouhé paže, silné prsty, malé břicho, mocná stehna, štíhlé nohy a suchá chodidla, neboť muž takové postavy nemůže zklamat ve své mrštnosti a síle“; stane-li se pikařem, voják „bude muset při pochodování držet krok, aby budil dojem takové gráznosti a vážnosti, jak by jen bylo možné, neboť pika je ctihodná zbraň, jež si zaslouhuje, aby byla nošena směle a důstojně“.¹⁾ V druhé polovině 18. století se voják stává věcí, která se vyrábí; z neforemného těsta, z nevhodného těla je vyráběn stroj, jehož je třeba; krok za krokem jsou opravovány postoje; vykalkulované donucení zasahuje pomalu každou část těla, ovládá je, podrobuje si celek, činí jej nepřetrži-

1) L. de Montgomery, *La Milice française*, vydání z roku 1636, s. 6 a 7.

tě disponovatelným a v tichosti se proměňuje v automatismus návyků; z muže je tu zkrátka „vypuzen vesničan“ a k němu dodán „duch vojáka“.²⁾ Rekruti jsou vedeni k tomu, aby „nosili hlavu hrdě vztyčenou; aby se drželi zpríma, aby se nehrbili, aby zatáhli břicho, aby vypjali hrud' a srovnali záda; a konečně, aby v tom získali návyk, zaujímají tuto pozici, když stojí opření o zeď tak, že se jí dotýkají patami, lýtky, rameny a pasem stejně jako hřbety rukou, když jsou jejich pažerky obráceny vně, aniž by se odchýlily od těla... Rovněž tak by se měli učit, aby nikdy neupírali oči k zemi, nýbrž je směle zaměřili na ty, kdo procházejí kolem... aby spočinuli nehnutě v očekávání rozkazu, bez pohybu hlavy, rukou či nohou... a konečně, aby pochodovali jistým krokem, s napjatými koleny a stehny, se skloněnými a ven vytočenými špičkami.“³⁾

Během klasického věku tak došlo k objevu těla jako objektu a terče moci. Snadno bychom našli znaky této velké pozornosti věnované tělu – tělu, jímž se manipuluje, jež se tvaruje, jež se cvičí, jež poslouchá, jež odpovídá, jež se stává obratným či jehož síly se rozmnožují. Veliká kniha *Člověk-stroj* byla psána současně ve dvou zápisech: v anatomicko-metafyzickém, jehož první stránky napsal již Descartes a v němž pokračovali lékaři a filozofové; a v technicko-politickém, který byl sestaven z celého souboru vojenských, školských, nemocničních nařízení a empirickými a promyšlenými metodami kontroly a nápravy činností těla. Dva zápisy, jež jsou dostatečně odlišené, protože zde šlo o podřízení a využití, tam o fungování a výklad: tělo užitečné a tělo poznatelné. A přesto tu byly body, v nichž se protínala. *L'Homme-machine* [Člověk-stroj] od La Mettriea je současně materialistickou redukcí duše a obecnou teorií výcviku, v jejímž centru vládně pojem „poslušnosti“, jenž připojuje k analyzovatelnému tělu tělo

2) Nařízení z 20. března 1764.

3) Tamtéž.

manipulovatelné. Poslušné je takové tělo, které může být podřízeno, které může být využito, které může být transformováno a zdokonaleno. Proslulé automaty tak na druhé straně nebyly pouze způsobem, jak ilustrovat automatismus; byly to rovněž politické loutky, zmenšené modely moci. Friedrich II., svědomitý král malých strojků, dobře vycvičených regimentů a dlouhých cvičení, byl jimi posedlý.

Co je na těchto schématech poslušnosti, jimž věnovalo 18. století takový zájem, nové? Jistě to nebylo poprvé, kdy se tělo stalo objektem tak panovačného a dotěrného obklíčení; v celé společnosti je tělo polapeno uvnitř příliš těsných mocí, které mu ukládají omezení, zákazy či povinnosti. V těchto technikách je nicméně několik nových momentů. Především rozsah kontroly: nešlo o to zacházet s tělem vcelku, v hrubých rysech, jako kdyby bylo nedělitelnou jednotou, nýbrž zpracovat jej v detailu; vystavovat jej mírnému donucení, zajišťovat jeho ovládnutí na samé rovině mechaniky – pohyby, gesta, postoje, rychlost: infinitezimální moc nad aktivním tělem. Dále předmět kontroly: ta se netýká nebo se již netýká význačných prvků chování či jazyka těla, ale ekonomie, efektivity pohybů, jejich vnitřní organizace; nátlak míří spíše na síly než na znaky; jediná ceremonie, která má doopravdy význam, je ceremonie výcviku. A konečně modalita: ta zahrnuje nepřetržité, soustavné donucování, které bdí spíše nad postupy činnosti než nad jejich výsledky a které se provádí podle kodifikace, jež rozčleňuje co nejjemněji čas, prostor, pohyb. Tyto metody, které umožňují pečlivou kontrolu tělesných činností, které zajišťují nepřetržité podrobování jeho sil a uvádějí je do vztahu poslušnosti-užitečnosti, můžeme nazvat „disciplíny“. Mnoho disciplinárních procedur již dávno existovalo – v klášterech, v armádách i v dílnách. Avšak během 17. a 18. století se disciplíny staly obecnými formami ovládnutí. Odlišovaly se od otroctví, protože se nezakládaly na vztahu přivlastnění těla; elegance disciplí-

ny spočívá právě ve faktu, že se obejde bez toho nákladného a násilného vztahu při dosahování přinejmenším stejného množství užitečných výsledků. Odlišovaly se rovněž od sluzebnictví, které je v neustálém, všeobecném, masivním, neanalytickém, neomezeném vztahu ovládnutí, jež se ustává ve formě jedinečné vůle pána, jeho „rozmaru“. Odlišovaly se od vazalství, jež je vysoce kodifikovaným, nicméně odlišným vztahem podřízenosti, který směřuje méně k tělesným činnostem a spíše k výsledkům práce a k rituálním znakům poslušnosti. Odlišovaly se i od asketismu a „disciplín“ klášterního typu, jejichž funkcí bylo zajišťovat spíše odevzdání než zvyšování užitečnosti a které, ačkoli v sobě zahrnovaly poslušnost druhému, měly za svůj hlavní cíl panství jednoho každého nad svým vlastním tělem. Dějinný moment disciplín byl moment zrodu umění lidského těla, které neusilovalo pouze o zvýšení jeho zručnosti, ani jen o upevnění podřízenosti, nýbrž o formování vztahu, jenž v samotném svém mechanismu činí tělo o to poslušnější, o co je užitečnější a naopak. Formuje se také politika různých donucení, která spočívají v zpracování těla, v prokalkulované manipulaci jeho prvků, jeho pohybů, jeho chování. Lidské tělo vstupuje do mašinerie moci, která jej prohledává, rozmontovává na části a znovu skládá. Tak se rodí „politická anatomie“, která je právě tak „mechanikou moci“; ta definuje, jak lze působit na tělo druhých nikoli pouze proto, aby dělali to, co se od nich žádá, ale proto, aby jednali tak, jak se po nich chce, spolu s technikami, jimiž se určuje rychlost a účinnost. Disciplína tak vyřábí podřízená a vycvičená těla, těla „poslušná“. Disciplína tělo zvyšuje (v ekonomickém smyslu užitečnosti) a tytéž síly zmenšuje (v politickém smyslu poslušnosti). Jedním slovem rozpouští moc těla; na jedné straně přetváří jeho „způsoblost“, jeho „kapacitu“, jež se snaží posílit; na straně druhé převrací jeho energii, sílu, již by mohlo vyvíjet, a uvádí je do striktního vztahu podrobení. Jestliže ekonomické vykořisťování

se separuje pracovní sílu a výsledek její práce, můžeme říci, že disciplinární donucení ustavuje v těle donucovací spojení mezi zvyšováním způsobilosti a růstem ovládnutí.

„Vynalezení“ této nové politické anatomie by nemělo být chápáno jako nějaký náhlý objev. Spíše šlo o množství často drobných procesů rozličného původu a roztroušeného výskytu, které se protínají, opakují se, napodobují se, vzájemně se podporují, rozdělují se podle oblastí svého použití, přibližují se a vykreslují postupně náčrt obecné metody. Velmi brzy lze též nalézt při práci na nižších středních, o něco později i na základních školách; pomalu vstoupily do prostoru nemocnice; a v několika desetiletích přebudovaly vojenskou organizaci. Někdy cirkulovaly velice rychle od jednoho bodu k jinému (mezi armádou a technickými školami či mezi středními školami a gymnázii), někdy pomalu a mnohem diskretněji (základní militarizace velkých dílen). Pokaždé či téměř pokaždé se vnucovaly jako odpověď jistým požadavkům dané situace: tu průmyslové inovaci, tam novému vzplanutí jistých epidemických nemocí, jindy vynálezu pušky či vítězství Pruska. To jim nebránilo, aby se úplně vepisovaly do obecných a zásadních transformací, jež bude nyní třeba pokusit se odhalit.

Nejde tu o snahu napsat dějiny rozličných disciplinárních institucí, v nichž by každá z těchto institucí měla své jedinečné místo. Jde spíše jen o to odhalit na základě řady příkladů některé základní techniky, jež se, jedna za druhou, rozšířily nejsnadněji. Vždy puntičkářské, často drobné techniky mají přesto svůj význam: proto, že definovaly určitý druh podrobného politického pohlcení těla, novou „mikrofyziku“ moci; a proto, že od 17. století zasahovaly neustále čím dál tím rozlehlejší oblasti, jako by směřovaly k naprostému pokrytí celého společenského těla. Malé lsti vybavené velkou mocí rozptylení, subtilní, zdánlivě nevinná, avšak hluboce podezřelá uspořádání, dispozitivu, které se podřizovaly nepřiznaným

ekonomickým vlivům či které prosazovaly nízké formy donucení – to byly nicméně momenty, jež s sebou přinesly na prahu dnešní epochy proměnu trestního systému. Jejich popis bude vyžadovat, abychom setrvali u detailů a věnovali pozornost maličkostem: pod těmi nejmenšími figurami je třeba hledat nikoli smysl, nýbrž předsudek; je třeba je klást jinam než jen ze solidarity k jistému způsobu fungování, ale kvůli koherenci jisté taktiky. Jsou to lsti ani ne tak z toho významného důvodu, že pracují ve spánku a dávají smysl bezvýznamnému, nýbrž pro svou pozornou „zlomyslnost“; jež do všeho strká nos. Disciplína je anatomíí politického detailu.

Abychom se vyvarovali netrpělivosti, vyslechněme si nejprve maršála de Saxe: „Třebaže ti, kdo se zabývají detaily, považují pokládání za lidi omezené, přesto se mi zdá, že tato část věcí je podstatná, neboť je základem, a není možné vybudovat jakoukoli stavbu ani stanovit kteroukoli metodu, aniž bychom k tomu znali principy. Nepostačuje k tomu mít smysl pro architekturu. Je nutné vědět, jak se tesají kameny.“⁴⁾ Je třeba napsat celé dějiny tohoto „tesání kamenů“ – dějiny utilitární racionalizace detailu v morálním účetnictví a politické kontrole. Neuvedla ji klasická doba; ta ji pouze urychlila, změnila škálu, dala jí přesné nástroje a snad pro ni našla i jisté ozvěny v počtu nekonečně malých veličin či v popisu nejjemnějších charakteristik bytostí přírody. V každém případě byl „detail“ již po dlouhou dobu kategorií teologie a asketismu: každý detail je tu důležitý, neboť v božím pohledu není žádná nekonečnost více než detailem, ale současně není nic natolik malé, aby to nebylo stvořeno z vůle některého z jeho jedinečných právních. V této dlouhé tradici vznešenosti detailu se bez obtíží ukládala všechna pedanterie křesťanské výchovy, školské či vojenské pedagogiky a konečně i všechny formy výcviku. Disciplína

4) Maršál de Saxe, *Les Rêveries*, 1756, díl I, Předmluva, s. 5.

vanému člověku stejně jako člověku opravdově věřícímu není žádný detail lhostejný, avšak méně pro smysl v něm skrývaný, a spíše pro prostředek, který v něm nachází moc, již chce uchopit. Charakteristický je onen veliký hymnus věnovaný „malým věcem“ a jejich věčné důležitosti, pronášený Jeanem-Baptistem de La Salle v jeho *Traité sur les obligations des frères des Écoles chrétiennes* [Pojednání o povinnostech bratří v křesťanských školách]. Mystika každodennosti se tu spojuje s disciplínou nepatrnosti. „Jak nebezpečné je přehlížet malé věci. Rozjímání je dostatečně utěšlivé pro duši, jako je ta má, tak málo vhodná pro velké činy, pomyšlení, že věrnost malým věcem nás může, nepostřehnutelným pochodem, povznést k nejvznešenější svatosti: neboť malé věci pohybuji věcmi velkými... Malé věci – řekne se, můj Bože, že naneštěstí můžeme pro tebe konat jen tak veliké věci, jací jsme my, stvoření to slabá a smrtelná. Malé věci – jestliže se veliké věci samy nabízejí, jak bychom je měli činit? Nedomníváme se snad, že jsou nad naše síly? Malé věci – a co když je Bůh vyslyší a přijímá je tak jako i věci velké? Malé věci – zakusili jsme je někdy? A lze je posuzovat dle zkušenosti? Malé věci – jsme tedy zastavěni, jestli vidouce je takovými je odpíráme? Malé věci – jsou to nicméně ony, co nakonec utvářelo velké světce! Ano, malé věci – avšak velké pohnutky, velké city, velké zanícení, velký zápal a následně velké zásluhy, velké poklady, velké odměny.“⁵⁾ Podrobnost nařízení, malicherný dohled inspekcí, podřízení kontrole i těch nejmenších součástí života a těla bratry poskytnou v prostředí školy, kasáren, nemocnice či dílny praktický obsah, ekonomickou či technickou racionalitu tomuto mystickému kalkulu nekonečně malého počtu. A „Dějiny detailu“ osmnáctého století, mající ve znaku Jeana-Baptistu de

5) J.-B. de La Salle, *Traité sur les obligations des frères des écoles chrétiennes*, vydání z roku 1783, s. 238–239.

La Salle, lehce se dotýkající Leibnize a Buffona, jdoucí přes Friedricha II., vedoucí napříč pedagogikou, medicínou, vojenskou taktikou a ekonomikou, by nás musely dovést až k člověku, který snil na konci století o tom, že bude novým Newtonem, nikoli Newtonem nekonečností nebes či planetárních hmot, ale Newtonem „malých těl“, drobných pohybů, nepatrných činů; k člověku, jenž odpověděl na Mongeho pozámní („Existuje jen jeden svět, který je třeba objevovat.“): „Co jsem to zaslechl? A co svět detailů, kdo o něm někdy nesnil, o tom jiném světě? Já v něj věřím od svých patnácti let. Od té doby jsem se jím zaměstnával a ta vzpomínka na něj ve mně žije a jako fixní idea mě nikdy neopouští... Tento druhý svět je to nejdůležitější ze všeho, co jsem měl za čest objevit: přemýšlím-li o něm, cítím přitom bolest v duši.“⁶⁾ Neobjevil tento svět; víme však, že se mu jej podařilo zorganizovat; a že chtěl jen okolo sebe uspořádat dispozitiv moci, jenž by mu dovoloval vnímat i ty nejmenší události ve státě, kterému vládl; domníval se, že pomocí přísné disciplíny dokáže vládnout, obsáhnout vcelku ten obrovský stroj, aniž by mu unikl nejmenší detail“⁷⁾

Pečlivé pozorování detailu a současně politické uchopení těchto malých věcí pro kontrolu a využití lidí se objevují během klasické doby a přinášejí s sebou soubor technik, celý korpus postupů a vědění, popisů, předpisů a údajů. Člověk moderního humanismu se bezpochyby zrodil právě z těchto malíčkostí⁸⁾

6) E. Geoffroy Saint-Hilaire připsuje toto prohlášení Bonapartovi (v Úvodu k *Notions synthétiques et historiques de philosophie naturelle*, 1838).

7) J. B. Treilhard, *Motifs du code d'instruction criminelle*, 1808, s. 14.

8) Zvolím si příklady z vojenských, lékařských, vzdělávacích a právních institucí. Bylo by možné vzít i jiné příklady z kolonizace, otroctví či péče v útlém dětství.

Disciplína přistupuje nejprve k rozdělení jedinců v prostoru. Zavádí při tom několik technických postupů.

1. Někdy vyžaduje disciplína *klauzuru*, specifickování místa, jež je heterogenní vůči všem ostatním, a jeho uzavření v sobě samém. Chráněné místo disciplinární jednotvárnosti. Prohlašuje velké „uzavírání“ tuláků a chudých; byla tu však i další uzavírání, mnohem diskrétnější, záladnější a efektivnější. Střední školy (*collèges*): v nich byl postupně zaváděn klášterní model; internátní škola se ukazovala jako možná ne nejrozsáhlejší, ale přinejmenším nejdokonalejší model vzdělávání; za Ludvíka Velikého se i po odchodu jezuitů staly kolejni školy povinným modelem vzdělávání.⁹⁾ Kasárny: armádu, tu masu tuláků, je třeba držet na jednom místě; je nutné zabránit loupení a násilnostem, uklidnit místní obyvatele, kteří špatně snášejí okolo procházející vojsko; vyhnout se konfliktům s civilními autoritami; zastavit dezerci, kontrolovat výdaje na armádu. Nařízení z roku 1719 předepisovalo vystavět několik stovek kasáren, které napodobovaly již existující kasárny na jinou země; uzavření tu bylo striktní: „vše bude uzavřeno obrázeno deset stop vysokou zdí, jež povede okolo výše popsaných domů ve vzdálenosti třiceti stop po všech stranách“ a to proto, aby vojsko dodržovalo „řád a disciplínu a aby důstojníci odpovídali za tento stav“.¹⁰⁾ V roce 1745 již byly kasárny přibližně v 320 městech; a odhaduje se, že v roce 1775 obsahovala kapacita kasáren vcelku téměř 200 000 mužů.¹¹⁾

Viz Ph. Ariès, *L'Enfant et la famille*, 1960, s. 308–313, a G. Snyders, *La Pédagogie en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1965, s. 35–41.

⁹⁾ *L'ordonnance militaire*, 25. září 1719, díl XLI. Viz obr. č. 5.

¹⁰⁾ Dalsy, *Le Royaume de France*, 1745, s. 201–209; Anonymní paměti z roku 1775 (Válečný archiv, č. 3689, f. 156). A. Navereau, *Le Logement et les ustensiles des gens de guerre de 1439 à 1789*, 1924, s. 132–135. Viz obr. č. 5 a 6.

Vedle různě rozptýlených dílen se rozvíjely také velké proso-
ry manufaktur, zároveň homogenní a jasně vymezené. Jsou to
nejprve propojené manufaktury, později, v druhé polovině 18.
století, již skutečné továrny (Chaussadovy železářny zabíraly
celý poloostrov v Médine mezi Nièvre a Loirou; Touffait posta-
vil továrnu Le Creusot v údolí Charbonnière, jež celé přebudo-
val, a ubytovny pro zaměstnance umístil přímo do areálu to-
vární); dochází ke změně měřítek a nastupuje také nový typ
kontroly. Továrna se explicitně připodobňuje klášteru, pevno-
ti, opevněnému městu; strážný „otevřít brány jen při návratu
dělníků a teprve po zaznění zvonu ohlašujícího opětovné za-
početí práce“; čtvrt hodiny poté nemá již nikdo právo vstoupit
na konci dne jsou dílenští mistři nuceni k tomu, aby odevzda-
li klíče zpět do rukou švýcarských strážců manufaktury, kteří
brány opět otevrou.¹²⁾ Jde tu o to – v té míře, jak se koncentru-
jí výrobní síly – vydobýt z nich maximum výhod a neutralizo-
vat potíže (krádeže, přerušování práce, rozruch a „pletichate-
ní“); jde o to chránit materiál a nástroje a ovládat pracovní síly.
„Pořádek a kontrola jeho dodržování, jež musejí být zabezpe-
čeny, vyžadují, aby byli všichni dělníci shromážděni pod jed-
nou střechou tak, aby ten ze společníků, který je pověřen říze-
ním manufaktury, mohl všem zlořádům, které by se mohly
mezi dělníky vyvinout, předcházet, potírat je a zastavit jejich
vývoj hned v jejich počátku.“¹³⁾

2. Avšak princip „klauzury“ není ani konstantním, ani
nevyhnutelným, ani dostačujícím principem disciplinárních
aparátů. Ty zpracovávají prostor poněkud pružnějším
a jemnějším způsobem. Především podle principu elemen-
tární lokalizace neboli rozčlenění [quadrillage]. Každému li-

12) *Projet de règlement pour l'aciérie d'Amboise*, Archives nationales, f. 12 1301.

13) Královský pamětní spis ohledně výroby plátna na roucha v Angers
v V. Dauphin, *Recherches sur l'industrie textile en Anjou*, 1913, s. 199.

dividuu jeho místo a každému umístění jedno individuum.
Vyhnout se rozmístění ve skupinách; rozpustit zavedené
kolektivní provozy; analyzovat smíšené, masivní či ustupu-
jící plurality. Disciplinární prostor směřuje k tomu, aby byl
rozdělen na tolik dílů, kolik je k dispozici těl či prvků k roz-
vržení. Je třeba vyloučit důsledky neurčitého rozvržení, ne-
kontrolovatelného rozptýlení individuí, jejich rozptýleného
oběhu, jejich neúčinného a nebezpečného srážení; je to
taktika zaměřená proti dezerci, proti potulce, proti sesku-
pování. Cílem tu bylo ustanovit kontrolu presence a absen-
ce, vědět o tom, kde a jak lze znovu nalézt dané jedince, za-
jistit utilitární způsoby komunikace a přerušit jakékoli jiné,
moci v každý okamžik dohlížet na chování každého jednot-
livce, hodnotit jej, sankcionovat jej, měřit jeho kvality či
prospernost. Jsou to tedy procedury, které směřují k vědě-
ní, k ovládnutí a k využívání. Disciplína organizuje analytici-
ký prostor.

A zde se také setkává se starou architektonickou a nábo-
ženskou metodou: s klášterní celou. Ačkoli se jednotlivá od-
dělení, která disciplína přiděluje, stávají čistě ideálními, pro-
stor disciplíny je vždy v podstatě celulární. Nezbytná
samota těla i duše vypovídala o určitém asketismu: musejí,
přinejmenším v několika okamžicích, sami vzdorovat poku-
šení a možná i přisnosit boží. „Spánek je obrazem smrti, lož-
nice je obrazem hrobu... bytí jsou ložnice společné, postele
sou nicméně rozmístěny takovým způsobem a jsou pomocí
zastěn odděleny tak důkladně, že se dívky mohou ukládat
k spánku a vstávat, aniž by se viděly.“¹⁴⁾ To je však teprve
velmi hrubá forma.

3. Pravidlo *funkčních umístění* kóduje postupně v discipli-
nárních institucích prostor, který ponechala architektura

Règlement pour la communauté des filles du Bon Pasteur, v N. Delamare,
Traité de police, 1705, kniha III, kapitola V, s. 507. Viz též obr. č. 9.

obecně přístupný a připravený k rozmanitému využití. Urtá místa se definují tak, aby odpovídala nejen potřebám dohledu, aby zpřetrhala nebezpečné komunikační kanály, než také proto, aby vytvořila užitečný prostor. Tento postup se vyjevuje jasně v nemocnicích, zejména ve vojenských nemocnicích a v nemocnicích námořních sil. Zdá se, že ve Francii sloužil jako experiment i jako model Rochefort. Přístav vojenský přístav, se svým oběhem zboží, lidí najatých a dobrovolně či násilím, nalodujících se a vylodujících se námořní nemocí a epidemií, je místem dezertce, pašeráctví a nákazy, je křížovatkou nebezpečného smíšení, místem střetávání zakázaných cirkulací. Nemocnice vojenského námořnictva musí tedy léčit, avšak proto, aby to mohla dělat, musí být jakýmsi filtrem, dispozitivem, který připichuje věci na místo a rozděljuje je do příslušných oddílů; je třeba, aby zajišťovala působení na celou tu mobilitu a hemžení rozkládáním oné směsi nezákonnosti a špatnosti. Lékařský dohled nad nemocí a nákazami tu solidarizuje s celou řadou jiných kontrol: s vojenskou kontrolou dezertérů, s fiskální kontrolou zboží, s administrativní kontrolou léků, nákladů, zběhnutí, vyléčení, úmrtí, simulování. Odtud plyne nutnost rozdělovat a uzavírat prostor s takovou přísností. První opatření, k nimž se přistoupilo v Rochefortu, se týkala spíš věcí než lidí, spíš vzácného zboží než nemocných. Zřízení fiskálního a ekonomického dohledu předcházelo technikám lékařského pozorování: umístění léků do uzamčených skříněk, registrace jejich použití; o něco později se zpřesnil systém pro ověřování skutečného počtu nemocných, jejich totožnosti, jejich příslušnosti k jednotkám; poté se upravují předpisem jejich příchody a odchody, jsou nuceni setrvávat ve svých pokojích, ke každému lůžku je připevněna tabulka se jménem pacienta, jenž zde leží; každý léčený jednotlivec je zanesen do evidence, do níž musí lékař nahlížet během vizity; ještě později dochází k izolování nakažených pacientů a separaci jejich lůžek.

stupně se administrativní a politický prostor promítá do prostoru terapeutického; směřuje k individualizaci těl, chorob, symptomů, životů i smrtí; konstituuje skutečnou tabulku juxtaponovaných a pečlivě odlišených singularit. Z disciplíny se zrodil prostor pro lékařské využití.

V továrnách, jež se objevily na sklonku 18. století, se princip individualizujícího rozčlenění komplikuje. Jde o to současně roztrždit jednotlivce v prostoru, kde je lze izolovat a vyznačit, ale zároveň propojit tuto distribuci s výrobním aparátem, který má své vlastní požadavky. Bylo třeba propojit oddělení těl, prostorové uspořádání výrobního aparátu a různé formy činnosti při rozmístění „stanovišť“. Tímto principem se řídila manufaktura Oberkampf v Jouy. Je složena z řady dílen specifických pro každý významný typ operací: pro tiskaře, manipulanty, koloristy, pro ruční opravy potisku, pro leptáče, barvíře. Nejrozsáhlejší z takových budov, postavená roku 1791 Toussaintem Barréem, je dlouhá 100 metrů a má tři poschodí. Přízemí je určeno z velké části pro potisk z bloků; obsahuje 132 stolů uspořádaných ve dvou řadách napříč celou dílnou, do které proniká světlo 88 okny; každý tiskař pracuje u jednoho stolu se svým „podavačem“, který má za úkol připravovat a míchat barvy. Celkem tu bylo 264 osob. Na okraji každého stolu stál jakýsi stojan, na nějž dělník odkládal k usušení již potištnou látku.¹⁵⁾ Při procházení uličkou uprostřed dílny lze zajišťovat dohled zároveň všeobecný i individuální: kontrolovat přítomnost a pracovitost dělníka, kvalitu jeho práce; porovnávat dělníky mezi sebou, třídit je podle jejich zručnosti a rychlosti; sledovat po sobě následující stadia výroby. Všechna tato seřazení formují permanentní mřížku: veškerý

¹⁵⁾ „Ustanovení továrny v Saint-Mauru“. B. N. ms. coll. Delamare, *Manufactures* III.

zmatek je zde eliminován;¹⁶⁾ lze říci, že produkce se rozděluje a že pracovní proces se člení na jedné straně podle svých fází, stadií či základních operací, na straně druhé podle jedinců, kteří jej realizují, podle singulárních těl, která tu jsou využita: každá proměnná této síly – zdatnost, hbitost, zručnost, soustavnost – může být pozorována, tedy charakterizována, ohodnocena, započítána a uvedena do vztahu vzhledem k jednotlivci, který je jejím konkrétním vykonavatelem. Takto, dokonale čitelným způsobem přiřazena k celé řadě singulárních těl, může být pracovní síla analyzována v individuálních jednotkách. Při zrodu velkého průmyslu náchází me současně pod rozdělením procesu výroby individualizující rozklad pracovní síly; rozčlenění disciplinárního prostoru často zajišťovalo jedno i druhé.

4. V disciplíně jsou prvky vzájemně zaměnitelné, poněvadž každý se definuje místem, které zaujímá v řadě, a odchylkou, která jej odděluje od ostatních. Jednota tu nikdy není jednotou teritoria (jednota ovládnutí), ani jednotou místa (jednota pobytu), ale jednotou *postavení*: je to místo, které někdo zaujímá v klasifikaci, bod, kde se protínají řádek a sloupec, interval v řadě intervalů, skrze nějž lze přejít od jedné k druhé. Disciplína je umění postavení, technika pro transformaci uspořádání. Individualizuje těla prostřednictvím jejich lokalizace, která je nikam nezasazuje, nýbrž rozmísťuje a nechává je cirkulovat v síti vztahů.

Vezměme si příklad „třídy“. V jezuitských kolejích bylo ještě možné vidět organizaci současně binární a masivní, třídy, které mohly mít až dvě stě či tři sta žáků, byly rozděleny

16) Srov. reakci La Métheriea poté, co zhlédl Le Creusot: „Budovy tak dobře zařízené a s tak velkým množstvím rozmanitých pracovních příležitostí by měly mít dostatečný rozsah, aby zde nedocházelo k žádnému zmatku mezi dělníky během jejich práce.“ (*Journal de physique*, 1787, sv. XXX, s. 66)

na skupinky po deseti (dekurie); každá z těchto skupinek, se svým velitelem, dekurionem, byla umístěna v táboře, římském či kartaginském; ke každé dekuri existovala dekurie opačná. Obecná forma byla forma války a rivality; práce, učení a klasifikace probíhaly ve formě klání, prostřednictvím konfrontace dvou armád; příspěvek každého jednotlivého žáka byl vepsán do tohoto obecného duelu; svým dílem zajišťoval vítězství či porážku svého tábora; a žákům bylo připsováno takové místo, jež odpovídalo funkci každého z nich a jeho ceně z hlediska boje sjednocené skupinky dané dekurie.¹⁷⁾ Můžeme navíc poznamenat, že tato římská komedie dovolovala spojit, v binárních cvičeních rivality, prostoro-rové uspořádání inspirované římskými legiemi s uspořádáním ve smyslu postavení, hierarchie, s dohledem podle schématu pyramidy. Nezapomínejme, že římský model, řekněme-li to takto obecně, hrál v epoše osvícenství dvojí roli; ve svém republikánském ohledu byl ztělesněním svobody; ve vojenském ohledu byl ideálním rozvrhem disciplíny. Řím osmnáctého století a Řím revoluce byl Římem senátu, ale také Římem legií, Římem se svým Forem Romanem, ale také Římem vojenských táborů. Až do císařství šířil římský odkaz poněkud nejednoznačným způsobem právní ideál občanství a techniku disciplinárních postupů. V každém případě to, co bylo na této antické bajce neustále hrané jezuitskými kolejemi striktně disciplinárním prvkem, zcela převážilo nad prvtem napodobování souboje a války. Krok za krokem – zejména však po roce 1762 – se školní prostor uzavírá; třída se stává homogenní, skládá se už jen z individuálních prvků, které byly postaveny jeden vedle druhého pod dohled učitele. V 18. století začíná „postavení“ definovat významnou formou rozdělení jednotlivců v rámci školního pořádku: zařaze-

17) Viz C. de Rochemonteix, *Un collège au XVIIe siècle*, 1889, sv. III, s. 51n.

ní do pozice ve třídě, na chodbách, na dvorech; postavení připsované jednotlivému žákovi vzhledem ke každému úkolu a zkoušce; postavení, které získával týden co týden, měsíc co měsíc, rok co rok; postupné řazení tříd podle věku; následnost vyučované látky, otázek probíraných podle vzrůstající obtížnosti. A v souboru těchto povinných seřazení zaujímal každý žák v souladu se svým věkem, se svými výsledky a se svým chováním jednou takové postavení, jednou nějaké jiné, bez ustání se přesouvá touto řadou pozic – z nichž jedny jsou ideální, představují hierarchii vědění či schopnosti, a druhé převádějí tuto distribuci hodnot a zásluh do materiálního vyjádření v prostoru třídy nebo koleje. Nepřetržitý pohyb, přeměňující jednotlivci nahrazují jedni druhé v prostoru, který je vymezen seřazenými intervaly.

Organizace seriálního prostoru byla jednou z velkých technických proměn základního vzdělávání. Umožnila překonat tradiční systém (žák pracuje s učitelem jen několik minut, zatímco nepokojná skupinka zbývajících zahálí a je bez dozoru). Je-li každému přiděleno jednotlivé místo, je možné kontrolovat současně každého zvlášť i práci všech ostatních. To organizovalo i novou ekonomii času vyučování. Zajišťovalo to fungování prostoru školy jako vyučovacího stroje, avšak také jako stroje dohlížecího, hierarchizačního, odměňovacího. J.-B. de La Salle snil o třídě, v níž by prostorově rozmístění mohlo zajišťovat současně celou řadu rozlišení: podle skupiny, podle pokročilosti žáků, podle osobního ohodnocení, podle jejich více či méně dobrého charakteru, podle jejich více či méně vydatné práce, podle jejich čistoty a podle jméni jejich rodičů. Tak by místnost třídy formovala jedinečnou velkou tabulku s rozmanitými položkami pod bedlivým „klasifikujícím“ pohledem učitele: „V každé třídě budou pro každého žáka a každou hodinu vymezena místa tak, aby ti, kteří navštěvují jednu hodinu, byli všichni vždy přesně umístěni v jednom určitém místě. Žáci navštěvující nejvyšší třídy bu-

dou umístěni v lavicích nejbliže u zdi a ostatní budou seřazeni podle pořadí jejich tříd směrem ke středu místnosti... Každý z žáků bude mít své přesně určené místo a žádný z nich toto místo neopustí ani si je nevymění s jiným, ledaže mu to bude nařizeno nebo mu bude udělen souhlas školního inspektora.“ Bude třeba vše uspořádat tak, aby „ti, jejichž rodiče jsou nedbalí, a ti, kteří mají vši, byli odděleni od těch, kteří jsou čistotní a nic takového nemají; tak, aby žák vrtkavý a neposedný byl umístěn mezi dva rozvážné a způsobné, a šeritín aby seděl buď osamoceně, nebo mezi dvěma zbožnými hochy.“¹⁸⁾

Při organizování „cel“, „umístění“ a „pořadí“ konstruují disciplíny komplexní prostory: současně architektonické, funkcionální a hierarchizované. Jsou to prostory, které zajišťují pevné umístění a přitom umožňují cirkulaci; vyčleňují individuální segmenty a ustavují operativní spojení; vyznačují místa a indikují hodnoty; zaručují poslušnost jednotlivců, ale také lepší ekonomii času a činů. Jsou to smíšené prostory: jsou skutečné, protože disponují budovami, místnostmi, nábytkem, avšak rovněž ideální, protože se promítají skrze uspořádání charakteristik, hodnocení, hierarchií. První z velkých operací disciplíny je proto stanovení „živých tabulek“ [*tableaux vivants*], které transformují zmatečné, neúčinné či nebezpečné množství v uspořádané multiplicitě.

18) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, B. N. ms. 11 759, s. 248–249. O něco dříve navrhoval Batencour, aby byly třídy rozděleny na tři části: „Nejvznešenější část pro ty, kteří se učí latinu... Mělo by být zdůrazněno, že se tu nachází tolik míst u stolu, kolik je zde přisících, aby se zabránilo rušení, jež obvykle způsobují lenoši.“ V další části jsou ti, kdo se učí číst: jedna lavice pro bohaté, jedna lavice pro chudé, „aby se nemohlo šířit darebáctví“. Třetí část je určena pro nově příchozí: „Až když jsou rozpoznány jejich schopnosti, je jim přiděleno jejich místo.“ (M. I. D. B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, s. 56–57). Viz obr. č. 10 a 11.

Sestavení těchto „tabulek“ bylo jedním z velkých problémů vědecké, politické i ekonomické technologie 18. století: jak uspořádat botanické či zoologické zahrady a současně vytvořit racionální klasifikace živých bytostí; jak sledovat, kontrolovat a regulovat oběh zboží a peněz a zkonstruovat tak i ekonomickou tabulku, která by mohla platit za princip obchodu; jak dohlížet na lidi, zjišťovat jejich přítomnost a absenci a stanovit generální a nepřetržitý registr ozbrojených sil; jak rozmístit nemocné, oddělit jedny od druhých, rozdělit spolu s lékařskou péčí i nemocniční prostor a vytvořit systematické třídění nemocí. Tolik podvojných operací, při kterých jsou obě složky – distribuce a analýza, kontrola a srozumitelnost – navzájem solidární. V 18. století je tabulka současně technikou moci a procedurou vědění. Jde o to zorganizovat množství, poskytnout nástroj, jímž by bylo možné je projít a ovládnout; jde o to přiložit na něj nějaký „řád“, jako armádní generál, o němž hovořil Guibert, je i přírodovědec, lékař, ekonom „zaslepen nesmírností, omámen množstvím... nescíslnými kombinacemi, jež plynou z mnoha předmětů, a tolik spjatých zájmů vytváří břemeno, jež je nad jeho síly. Tím, že se moderní věda o válce zdokonaluje, že se přibližuje pravým principům, se může stávat stále jednodušší a méně složitou“; armády „s jednoduchými, analogickými taktikami, schopnými zahrnout všemožné pohyby vojsk by bylo mnohem snazší uvádět do pohybu a vést“.¹⁹⁾ Taktika, tedy prostorové uspořádávání lidí; taxonomie, tedy disciplinární prostor přírodních bytostí; ekonomická tabulka, tedy regulovaný pohyb bohatství.

Avšak tabulka nemá v těchto různých registrech stejnou funkci. V řádu ekonomie dovoluje měřit kvantitativně a analyzovat pohyby. Ve formě taxonomie má funkci charakterizovat

19) J. A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, sv. I, Předmluva s. XXXVI.

to následkem toho redukovat individuální jedinečnosti) a uslavovat třídy (tedy vyloučit uvažování o počtu). Ovšem ve formě disciplinárního rozmístění je oproti tomu funkcí zařazení do tabulky pracovat se samotnou multiplicitou, distribuovat ji a dobývat z ní co možná největší množství výsledků. Zatímco přírodovědná taxonomie se tedy umísťuje na ose, která vede přes charakter a kategorie, disciplinární taktika se umísťuje na ose, jež propojuje jedinečné a mnohé. Umožňuje zároveň charakterizovat jednotlivce jako individuum a zapojit jej do řádu dané mnohosti. Je první podmínkou pro kontrolu a využití souboru oddělených prvků: základnou pro mikrofyziку moci, již je možné nazývat „celulární“.

Kontrola a aktivity

1. *Rozvrh času* je staré dědictví. Jeho striktní model nám nepochybně vsugerovala klášterní společnost. Ten se rychle rozšířil. Jeho tři hlavní postupy – stanovit rytmus, určit určená zaměstnání, regulovat cykly opakování – se velice brzy objevují v kolejích, dílnách, špitálech. V rámci starých schémat neměly nové disciplíny nejmenší potíže se prosadit; školní komplexy a zařízení pro chudinskou péči udržovaly dále způsob života a pravidelnost klášterů, jejichž součástí často byly. Přísnost průmyslové doby si dlouho uchovávala náboženského ducha; v 17. století upřesnilo zařízení o velkých manufakturách úkony, jimiž se začala rýtmizovat pracovní doba: „Všechny osoby... poté, co se dostaví ráno na své místo v dílně, a předtím, než započnou svou práci, si umyjí ruce, zasvěti své dílo Bohu a před samotným začátkem práce se pomodlí“;²⁰⁾ nicméně ještě v 19.

20) První článek ustanovení továrny v Saint-Mauru.

století, když bude třeba zaměstnat v průmyslu venkovské obyvatelstvo, bude nutné proto, aby si zvykli na práci v dílnách, sáhnout k vytvoření kongregací; dělníci se začali do jakýchsi „továren-klášterů“. Vysoká vojenská disciplína se zformovala v protestantských armádách Maurice Oranžského a Gustava Adolfa díky rytmizování času, jehož bylo dosaženo prostřednictvím náboženských obřadů; život v armádě musí mít, jak prohlásil o něco později Boussanelle, jistou „dokonalost vlastní klášternímu životu“.²¹⁾ Církevní rady se staly v průběhu staletí mistry v disciplíně: byly experty v otázce času, dokonalými techniky v otázce rytmu a pravidelných činností. Avšak disciplíny tyto zděděné postupy časové regulace modifikovaly. Především je zjemnily. Začalo se počítat na čtvrt hodiny, na minuty, na vteřiny. Samozřejmě v armádě: Guibert postupoval systematicky v zavádění měření času při střelbách, na něž již dříve pomýšlel Vauban. Na základních školách se rozkouskování času stávalo čím dál tím závaznější; činnosti byly vymezeny stále přesnějšími příkazy, na něž bylo třeba bezprostředně reagovat: „Při posledním úderu hodin jeden z žáků zazvoní na zvon, a jakmile ostatní zaslechnou zvonění, všichni si kleknou na kolena, zkříží ruce a sklopí oči. Ukončení modlitby bude oznámeno, učitel dá jedním úderem na zvon znamení, že všichni mají vstát, druhý úder znamená, že mají zdravit Krista, a třetím dává pokyn, aby se posadili.“²²⁾ Na začátku 19. století se na *école mutuelle* (škola se vzájemným vyučováním žáků mezi sebou) předkládá následující časový rozvrh: 8.45 příchod instruktora, 8.52 výzva instruktora, 8.56 příchod dětí a modlitba

21) L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, s. 2. O náboženské povaze disciplíny ve švédské armádě viz *The Swedish Discipline*, London 1632.

22) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, B. N. ms. H-75, s. 27–28.

bo, 9.00 rozesazení do lavic, 9.04 psaní první tabulky, 9.08 konec diktátu, 9.12 psaní druhé tabulky atd.²³⁾ Postupné nasíťování systému námezdní práce s sebou přinášelo nepřehledné rozčlenění času: „jestliže se stane, že se dělníci do svého děle než čtvrt hodiny po zazvonění...“²⁴⁾ „ten z pracovníků, který bude vyžádán během pracovní doby a zavazka tak více než pět minut...“; „ten, kdo nebude u své práce přesně ve stanovenou dobu“.²⁵⁾ Je tu však i snaha ujistit se o kvalitě využití času: nepřetržitá kontrola, nátlak ze strany dozorců, potlačení všeho, co by mohlo rozptylovat a odvádět pozornost; jde tu o ustavení dokonale využitelného času: „je výslovně zakázáno během práce gesty či jiným způsobem bavit spolupracovníky, hrát jakékoli hry, jíst, spát, vyprávět si příběhy či veselé historky“;²⁶⁾ dokonce ani během přestávek na odpočinek „se nebudou vyprávět žádné historky, dobrodružství či vést jiné rozpravy, které by odváděly dělníky od jejich práce“; „každému zaměstnanci je zakázáno pod jakoukoli záminkou nosit do továrny víno a popíjet je v dílnách“.²⁷⁾ Změřený a zaplacený čas musí být rovněž časem bez kazů a nečistot, časem dobré kvality, během něž zůstává tělo nepřetržitě využíváno k činnosti. Přesnost a využitelnost jsou spolu s pravidelností fundamentálními ctnostmi disciplinárního času. To však není ta

23) Bally, citováno v R. R. Tronchot, *L'Enseignement mutuel en France*, rukopis dizertační práce, sv. I, s. 221.

24) *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise*, článek 2, Archives nationales f. 12 1301. Je zde upřesněno též všechno, co se týká pracujících s částečným úvazkem.

25) Předběžné ustanovení továrny M. S. Oppenheima, 1809, články 7–8, v J. Hayem, *Mémoires et documents pour revenir à l'histoire du commerce*, 1911.

26) Ustanovení továrny M. S. Oppenheima, článek 16.

27) *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise*, článek 4.

největší novinka. Pro disciplíny jsou charakterističtější postupů.

2. *Časové vypracování úkonu.* Existují například dva způsoby, jak kontrolovat pochod jednotky. Jeden z počátku 17. století: „Navyknout vojáky pochoduující v řadě za sebou nebo v batalionu pochodovat podle rytmu bubny. Aby toho bylo dosaženo, je třeba vykročit pravou nohou tak, aby celá jednotka shodla zdvihajíc stejnou nohu ve stejný okamžik.“²⁸⁾ Uprostřed 18. století tu máme již čtyři druhy kroku: „Délka krátkého kroku bude jedna stopa, délka řádného, dvojitého a pochodového kroku bude dvě stopy, to vše měřeno od jedné paty k druhé; pokud jde o dobu trvání, ta bude u krátkého a řádného kroku činit jednu vteřinu, během níž je třeba učinit dva kroky při kroku dvojitém, doba trvání jednoho kroku za pochodu bude o něco delší než jedina vteřina. Šikmý krok se provádí v témže prostoru jedné vteřiny; bude mít nejvýše osmnáct palců od jedné paty k druhé... Řádný krok bude prováděn směrem kupředu s hlavou vztyčenou a tělem vzpřímeným, přičemž je třeba udržet se v rovnováze postupně na jedné noze a druhou přesouvat vpřed, podkolení napjaté, špičku nohy poněkud vytočenu vně a dolů, aby nenuceně dosedla na terén, po němž voják musí pochodovat, a klást nohy na zem takovým způsobem, že ji položí naráz, aniž by jí o zem udeřil.“²⁹⁾ Mezi těmito dvěma předpisy byl uveden v činnosti nový soubor omezení, jiný stupeň dokonalosti v rozkladu gest a pohybů, jiný způsob přizpůsobení těla časovým příkazům.

To, co definuje nařízení z roku 1766, není časový rozvrh obecný rámeček aktivity; jde spíše o kolektivní a povinný rytmus uložený zvnějšku, o určitý „program“; ten zajišťuje vypracování

28) L. de Montgommery, *La Milice française*, vyd. z r. 1636, s. 86.

29) *Ordonnance du 1er janvier 1766, pour régler l'exercice de l'infanterie*.

ání samotného úkonu, kontroluje zevnitř jeho průběh a jeho fáze. Je zde přechod od formy výslovného příkazu, který vyměřuje, či rytmizuje pohyby, k osnově, jež je omezuje a podrobuje v celém průběhu jejich zřetězení. Definuje se tu nový druh anatomicko-chronologického schématu chování. Úkon je rozložen na své prvky; definuje se pozice těla, končetin, kloubů; každému pohybu je přisouzen směr, rozpětí, doba trvání; je předepsán pořádek, v jakém mají následovat. Tělem proniká čas a spolu s ním všechny podrobné způsoby mocenské kontroly.

3. Odtud plyne *zavedení korelace těla a pohybu.* Disciplinovaná kontrola nesestává pouze z naučení či uložení série definovaných pohybů; ukládá i nejlepší provázání mezi pohybem a celkovým postojem těla, jež je zde podmínkou efektivnosti a rychlosti. Při správném zapojení těla, které umožňuje správné využití času, nesmí nic zahálet či zůstat nevyužito: vše musí být povoláno na podporu požadovaného úkonu. Dobře disciplinované tělo formuje operační kontext i toho nejmenšího pohybu. Správné psaní například předpokládá gymnastiku – celou tu rutinu, jejíž přísný kód investuje tělo vcelku, od špiček nohou po konečky prstů. Je třeba „držet tělo zpříma, mírně pootočené a uvolněné po levé straně, lehce skloněné kupředu tak, že je-li loket položený na stole, brada může být podepřena o dlaň, aniž by to omezovalo rozsah pohledu; levá noha musí být pod stolem posunutá poněkud více dopředu než pravá. Tělo musí být udržováno ve vzdálenosti dvou palců od stolu; neboť nejenže je tak možné psát s větší pohodovostí, ale nic není pro zdraví nebezpečnější než osvojit si návyk opírat se žaludkem o stůl; levá paže od lokte až k zápěstí musí být položena na stole. Pravá paže musí být držena podél těla ve vzdálenosti tří palců a vést asi pět palců nad stolem, na nějž musí být kládaná lehce. Učitel seznámí žáky s pozicí těla, kterou musejí psaní dodržovat, a když se od ní odchýlí, bude je opra-

vovat buďto pokynem, anebo jiným nějakým způsobem. Disciplinované tělo je oporou zdatného pohybu.

4. Členění těla – objekt. Disciplína definuje každý vztah, který musí tělo zaujmout vůči objektu, s nímž manipulujeme. Od jednoho k druhému rýsuje pečlivý mechanický převod. „Vzdejte čest zbraní kupředu. Ve třech krocích. Vezměte pušku do pravé ruky, přičemž ji tiskněte k tělu tak, aby byla opřena kolmo k pravému kolenu, konec hlavně ve výši očí, držte ji přitisknutím pravé ruky, přičemž paže je napjata podél těla ve výši opasku. Ve druhé fázi přeneste pušku levou rukou svísele před sebou, hlavně uprostřed mezi očima, pravou rukou ji uchopíte za pažbu, paže je napjata, lučik opřeno o první prst, s levou rukou ve výši zářezu, aby byl palec natažen podél hlavně oproti žlábků. Ve třetí fázi puška opouští levou ruku, která klesne podél stehna, přičemž je puška zadržována pravou rukou, objímkou vně a proti hrudi, pravá paže do půli napjata, loket přitisknutý k tělu, palec natažen podél objímky, spočívá na prvním šroubu, kohoutek pušky zapřený o první prst, hlavně v kolmici.“³¹⁾ Zde máme příklad toho, co bychom mohli nazvat instrumentálním kódováním těla. Spočívá v rozložení obecného pohybu na dvě paralelní řady, jednak na řadu tělesných prvků, které mají být užity (pravá dlaň, levá dlaň, jednotlivé prsty obou rukou, koleno, oko, loket atd.), jednak na řadu předmětů, s nimiž má být manipulováno (hlavně, zářez, kohoutek, šroub atd.); následně jsou obě tyto řady uvedeny do vzájemné korelace podle určitého počtu jednoduchých pohybů (opřít, ohnout atd.); nakonec se fixuje kanonické pořadí, v němž tyto korelace zaujímají přesně určené místo. Tuto povinnou syntax nazývali vojenští teoretici osmnáctého století „manévr“. Tradiční předpis posky-

30) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, vyd. z r. 1828, s. 63-4. Viz obr. č. 8.

31) *Ordonnance du 1er janvier 1766, pour régler l'infanterie*, kap. XI, článek 2.

oval prostor pro jejich explicitní a povinné stanovení. Na veškerý povrch kontaktu mezi tělem a předmětem, kterým manipulujeme, se vkrádá moc a připevňuje jedno k druhému. Konstruuje komplexní tělo-zbraň, tělo-nástroj, tělo-stroj. Nacházíme se zde nejdále, jak je to jen možné, od těch forem podrobení, které vyžadují od těla pouze znaky či produkty, formy vyjádření či výsledky práce. Regulace kladená mocí je tu současně zákonem konstrukce operace. A tak se vyjevuje charakter disciplinární moci: je funkcí ani ne tak odejmutí, jako spíše syntézy; nikoli vymáháním produktu, ale spíše dovedením ve spojení s aparátem produkce.

5. Vyčerpávající využití. Princip, který byl skryt pod rozvrhem času v jeho tradiční formě, byl v zásadě negativní; princip ne-zahálení: je zakázáno mrhat časem, jež Bůh stanovil a člověk splácí; rozvrh času má zažehnat nebezpečí, že bude promarněn – zabránit morálnímu provinění i ekonomické nepoctivosti. Disciplína oproti tomu organizuje pozitivní ekonomii; klade princip teoreticky stále rostoucího využití času, jde o to vytěžit z času stále více upotřebitelných okamžiků a z každého okamžiku stále více využitelných sil. To znamená, že je třeba pokoušet se zintenzivnit využití toho nejmenšího okamžiku, jako kdyby byl čas, ve své skutečné fragmentarizaci, nevyčerpátný či jako kdyby, přinejmenším při stále detailnějším vnitřním uspořádání, bylo možné postupovat k ideálnímu bodu, kde se maximální rychlost střetne s maximální efektivitou. Právě tato technika byla zapojena ve slavných nařízeních pruské infanterie, jež po vítězstvích Friedricha II.³²⁾ napodobovala celá Evropa: čím jmen-

32) Úspěch pruských sil lze připsat „pouze výtečnosti jejich disciplíny a jejich výcviku; volba způsobu výcviku tedy není věc lhostejná; v Prusku se v tomto ohledu pracuje již čtyřicet let s neustálým zúročením výsledků“ (Maršál de Saxe, „Lettre au comte d'Argenson“, 25. února 1750, Arsenal, ms. 2701 a *Les Réveries*, 1756, díl II, s. 249). Viz rovněž obr. č. 3 a 4.

ji je rozložen čas, čím více jsou jeho úseky rozmnoženy, čím lépe se oddělí v rozptýlení svých vnitřních prvků pod dohledem, jenž je řídí, tím více lze urychlit operaci či ji přinejmenším řídit v souladu s optimální rychlostí; odtud ona regulace času, která se stala tak významnou v armádě a která se takovou musí stát i ve veškeré technologii lidské aktivity: nařízení pruské armády z roku 1743 předpokládá šest fází pro uchopení zbraně v pohotovosti, čtyři fáze pro její odložení, třináct pro nasazení na rameno do polohy hlavní k zemi atd. Škola se vzájemným vyučováním žáků byla pomocí jiných prostředků také vybavena aparátem pro zintenzivnění využití času; její organizace dovolovala obrátit lineární a postupný charakter vyučování učitelem: řídila kontrapunkt operací, které byly prováděny současně odlišnými skupinami žáků, vedenými instruktory a asistenty, takže každý okamžik, který uběhl, byl zaplněn mnoha různými, avšak uspořádanými aktivitami; a na druhé straně rytmus, určovaný signály, písknutými příkazy, ukládal všem časové normy, jež měly za úkol zároveň urychlovat proces učení a vyzdvihovat rychlost jakožto ctnost;³³⁾ „jediným cílem těchto příkazů je... navýknout děti za pomoci rychlosti snížit, jak to jen bude možné, ztrátu času, ke které dochází při přechodu od jedné činnosti k druhé“.³⁴⁾

Skrze tuto techniku podrobení se začíná formovat nový předmět; pomalu nastupuje tělo mechanické – tělo složené

33) Cvičení v psaní: „...9. Ruce na kolena. Tento příkaz je doprovázen jedním zazvoněním; 10. ruce na stůl, hlava vzhůru; 11. vyčistěte tabulky: všichni si vyčistí tabulky tak, že je trochu nasliní, nebo je po okraji hadříku; 12. ukažte tabulky; 13. pověření žáci, proveďte prohlídky. Prohlédnou tabulky nejprve přidělených zástupců a poté celé jejich lavice. Přidělení zástupci pak zkontrolují celou lavici a všichni se vrátí na svá místa.“

34) Samuel Bernard, *Zpráva z 30. října 1816 ve Společnosti vzájemného vyučování*.

pevných částí a určované pohyby, jehož obraz po dlouhou dobu pronásledoval ty, kteří snili o dokonalé disciplíně. Tento nový objekt je přirozené tělo, nositel sil a sídlo trvání; je to tělo příhodné k specifickým činnostem, jež mají svůj řád, svůj čas, své vnitřní podmínky, své konstituující prvky. Jak se tělo stává terčem těchto nových mechanismů, nabízí se i novým formám vědění. Je to spíše tělo pokusné než tělo spekulativní fyziky; spíše tělo manipulované autoritou než prostoupené živoucími pohnutkami; tělo vývozkou k užítku, a nikoli mechanické racionality, tělo, ve kterém se nicméně ohlašuje jistý počet přirozených požadavků a funkčních omezení. Guibert ve své kritice, kterou nřítíl na výhradně umělé manévry, objevuje právě toto tělo. Ve cvičení, které mu ukládá a na kterém trvá, zobrazuje tělo své podstatné korelace a spontánně odmítá to, co je s ním neslučitelné: „Vstoupíme-li do většiny z našich výcvikových škol, uvidíme všechny ty nešťastné vojáky ve vynucených a násilných pozicích, uvidíme všechny jejich svaly kontrahované, oběh krve přerušovaný... Prostudujme záměry přírody a konstrukci lidského těla a nalezneme pozici a konci, jaké příroda sama vojákovi jasně předepisuje. Hlava musí být držena zpřímá, odkloněna od ramen, kolmo uprostřed mezi nimi. Nesmí být natočena ani napravo, ani nalevo, neboť vzhledem k souvislosti mezi krčními obratli a lopatkou, k níž jsou připojeny, se žádný z nich nemůže pohybovat dokola, aniž by lehce nepůsobil na jedné straně, přičemž pohne jednou částí ramene, takže tělo již není postaveno kolmo, voják již nemůže pochodovat přímo kupředu ani sloužit jako bod pro vyrovnání řady... Kyčelní kost, kterou nařízení označuje jako bod, o nějž se má opírat koleno, není u všech mužů umístěna stejně, puška tedy musí být u jedněch opřena poněkud napravo, u druhých více nalevo. Ze stejné příčiny nestejnosti struktury musí být při tisknutí spouště přitisknut více či méně těsně k tělu podle

toho, zda je vnější část vojákova ramene více či méně ovalná atd.“³⁵⁾

Viděli jsme, jak procedury disciplinárního rozdělení získaly své místo mezi soudobými technikami klasifikace a zařazování do tabulky; také však to, jak sem zavedly specifický problém jednotlivců a mnohosti. Podobně disciplinární kontroly činnosti zaujímají své místo mezi všemi teoretickými či praktickými výzkumy přirozené mašinerie těl; začínají zde však odhalovat specifické procesy; chování a jeho požadavky organizace postupně nahrazují jednoduchou fyziku pohybu. Tělo, u něhož je vyžadována poslušnost až do jeho detailních operací, oponuje a ukazuje podmínky vlastního fungování organismu. Disciplinární moc má jako protějšek individualitu, jež není pouze analytická a „celulární“, nýbrž i přirozená a „organická“.

Organizace vznikání

Edikt, který v roce 1667 zakládal manufakturu Gobelins předpokládal organizaci typu školy. Šedesát dětí, kterým bylo uděleno stipendium, muselo být vybráno superintendantem královských paláců. Byly svěřeny na určitou dobu učitelům, jenž byl povinen zajistit „jejich výchovu a vzdělání“; později vstoupily do učení k různým mistrům tapiserií v manufaktuře (kteří z tohoto titulu dostávali náhradu vypočítanou ze stipendií žáků); po šesti letech učení, čtyřech letech služby a kvalifikační zkoušce získaly právo „založit a provozovat obchod s dílnou“ v kterémkoli městě království. Nacházíme zde charakteristiky, jež jsou vlastní korporativnímu učňovství: vztah současně individuální a celkové závislosti

35) J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, díl I, s. 21–22.

na mistrovi; statutární průběh učení, které je zakončeno kvalifikační zkouškou, avšak které není rozčleněno podle přesného programu; obecná směna mezi mistrem, který musí předávat své znalosti, a učněm, který musí poskytovat své služby, pomoc a často i placenou náhradu. Forma služby v domácnosti je kombinována s přenosem znalostí.³⁶⁾ V roce 1737 je ediktem organizována škola kreslení pro učně v Gobelins; není určena k tomu, aby nahradila učení u dílenských mistrů, nýbrž aby je doplnila. Zahrnuje v sobě totiž úplně jiné uspořádání času. Dvě hodiny denně vyjma nedělí a svátků se žáci setkávají ve škole. Je prováděn nástup s čtením prezence podle seznamu vyvěšeného na zdi; absence jsou zaznamenávány do registru. Škola byla rozdělena do tří tříd. První byla pro ty, kteří neměli o kreslení ani ponětí; bylo jim uloženo, aby kopírovali více či méně obtížné modely podle svých schopností. Druhá třída byla určena „těm, kteří si již osvojili nějaké principy“ nebo kteří prošli třídou první; ti museli reprodukovat obrazy „na pohled a bez toho, aby si připravovali náčrty“, avšak věnovali se pouze kresbě. Ve třetí třídě se učili barvám, pracovali s pastely, byli uváděni do teorie i praxe barvení látek. Žáci plnili pravidelně individuální úkoly; každé z jejich cvičení, označené jménem autora a datem provedení, bylo odevzdáno do rukou profesora; nejvyšší byla odměněna; shromážděna koncem roku a porovnávána mezi sebou dovozovala tato cvičení stanovit dosažený počet, skutečnou hodnotu a relativní umístění každého žáka; určovali se tak ti, kteří mohli postoupit do vyšší třídy. Hlavní kniha v držení profesorů a jejich pomocníků zaznamená-

³⁶⁾ Toto směšování se jasně ukazuje v některých klauzulích učební smlouvy: mistr je povinen předávat svému žákovi – výměnou za jeho peníze a práci – všechny své znalosti, aniž by před ním cokoli tajil; jinak podléhá trestu pokuty. Viz například F. Grosrenaud, *La Corporation ouvrière à Besançon*, 1907, s. 62.

vala den po dni chování žáků a vše, co se ve škole přihodilo, byla periodicky podrobována inspekci.³⁷⁾

Škola Gobelins je jen příkladem významného fenoménu – rozvoje, ke kterému došlo v klasické době, nové techniky pro nakládání s časem singulárních existencí; pro regulování času, těl a sil; pro zajišťování kumulace doby práce; a pro převádění plynutí uběhlého času na stále vzrůstající zisk či využití. Jak kapitalizovat čas jedinců, jak jej akumulovat v každém z nich, v jejich tělech, v jejich silách či v jejich schopnostech, a to způsobem, jenž by byl přijatelný pro využití a kontrolu? Jak organizovat pracovní dobu, aby to bylo výnosné? Disciplíny, které analyzují prostor, které rozkládají a znovu skládají činnosti, musí být také pochopeny jako aparát pro sčítání a kapitalizování času, a to čtyřmi postupy, které ve vsí jasnosti ukazují vojenská organizace.

1. Rozdělit dobu na segmenty, následující či paralelní, z nichž každý musí končit ve stanovený okamžik. Například oddělit čas pro formování a dobu pro praktické cvičení; nesešřovat výuku rekrutů a cvičení veteránů; otevřít oddělení vojenské školy pro službu v armádě (založení školy v Paříži v roce 1764, založení dvanácti škol v provinciích v roce 1776); rekrutovat vojáky z povolání v co nejmladším věku, brát děti, „nechat je adoptovat státem, vychovávat je ve speciálních školách“;³⁸⁾ naučit je postupně postoji, poté pochodování, poté zacházení se zbraněmi, poté střelbě a postoupit od jedné činnosti k druhé, jen když je ta předcházející dokonale zvládnuta: „jednou z principiálních chyb je ukazovat vojákovi všechna cvičení naráz“;³⁹⁾ zkrátka rozložit čas do separovaných a přizpůsobených procedur. 2. Organizovat tyto proc-

37) Viz E. Gerspach, *La Manufacture des Gobelins*, 1892.

38) To byl projekt J. Servana, *Le Soldat citoyen*, 1780, s. 456.

39) Nařízení z r. 1743 o pruské infanterii, Arsenal, ms. 4076.

dury podle analytického schématu – jako následnosti co možná nejjednodušších prvků, které se kombinují se vzrůstající komplexností. To předpokládá, že vyučování opustí princip analogického opakování. V 16. století spočívalo vojenské cvičení především v napodobování celé bitvy nebo její části a obecně ve zvyšování zručnosti a síly vojáka;⁴⁰⁾ v 18. století se výcvik „manuálního“ řídí principem „elementárního“ a nikoli již „exemplárního“: jednoduchá gesta – pozice prstů, ohnutí nohy, pohyb paží –, jež jsou nanejvýš základními prvky užitečného jednání a které navíc zajišťují obecný výcvik síly, zručnosti a poslušnosti. 3. Finalizovat tyto časové segmenty, určit pevně termín jejich dokončení vyznačeného zkoušky, jež má trojí funkci; jednak ukazuje, zda subjekt dosáhl předepsané úrovně, jednak zaručuje srovnatelnost jeho výcviku s ostatními a nakonec diferencuje schopnosti každého jednotlivého individua. Když četři, desátníci atd. pověření úkolem vést druhé nabydou přesvědčení, že někdo z nich dosáhl úrovně vyžadované k tomu, aby postoupil do první třídy, předvedou jej nejprve důstojníkům své roty a ti ho pozorně přezkoušejí; není-li pak ještě dostatečně vyškolen, jeho přijetí odmítnou; jestliže se jim naopak představený muž zdá v daném případě způsobilý k přijetí, řeční důstojníci jej sami navrhnou velícímu důstojníkovi regimentu, který jej přijme, uzná-li to za vhodné, a nechá jej přezkoušet důstojníky velitelství. Sebemenší chyby stačí k tomu, aby byly odmítnut, a nikdo nebude moci postoupit z druhé třídy do první, aniž by podstoupil zkoušku první třídy.“⁴¹⁾

40) F. de la Noue doporučoval na konci 16. století vytvoření vojenských akademií, přičemž žádal, aby se zde voják učil „vést koně, užívat kord v kabátci a, maje dalších zbraní, šermovat, provádět cvičení či skákat; je-li připojeno i plavání a zápas, jest tak dokonce ještě lépe, neboť vše to činí člověka ještě zdatnějším a odolnějším“. *Discours politiques et militaires*, vydání z r. 1614, s. 181–182.

* 4. Uspořádat řady řad; předepsat každému, podle dosažené úrovně a podle jeho služebního stáří, odpovídající druh cvičení; společná cvičení mají diferencující úlohu a každá diference s sebou přináší speciální cvičení. Na konci každé řady začínají řady jiné, rozvětvují se a vytvářejí pododdělení. Takto je každé individuum zachyceno v časové řadě, která specificky definuje jeho úroveň či postavení. Je to disciplinární polyfonie cvičení: „Vojáci druhé třídy budou každé ráno cvičeni četaři, desátníky, *anspessades*, vojáky první třídy. Vojáci první třídy budou cvičeni každou neděli velitelem družstva... desátníci a *anspessades* budou cvičeni každé úterý odpoledne seržanty jejich oddílů a ti budou cvičeni každého 2., 12. a 22. daného měsíce odpoledne důstojníky velitelství.“⁴²⁾

Tento disciplinární čas je rovněž postupně ukládan pedagogické praxi – specifikuje se čas výcviku a ten se odděluje od času dospívání, od času dosažení povolání; zřizují se rozličná stadia oddělená od sebe postupnými zkouškami; určují se programy, jež se musejí odvíjet v souladu s jednotlivým stupněm a které obsahují cvičení vzrůstající obtížnosti; jednotlivci se klasifikují podle způsobu, jímž prošli těmito řadami. Za „mimořádní“ čas tradičního vyučení (čas obecný, řízený samotným mistrem a završený jedinou zkouškou) dosadil disciplinární čas své multiplikované a postupné řady. Utváří se celá analytická pedagogika, velice úzkostlivá ve svém detailu (rozkládá vyučované předměty až na jejich nejjednodušší prvky, hierarchizuje v úzkých stupních každou fázi vývoje) a také velmi předčasně vospělá ve své historii (široce anticipuje genealogické analýzy ideologů, jímž byla, jak se zdá, technickým nástro-

41) *Instruction par l'exercice de l'infanterie*, 14. května 1754.

42) *Tamtéž*. (*Anspessade* – označení pro slechtice sloužícího v 16. a 17. století u francouzské pěchoty. Pozn. překl.)

železní). Na samém počátku 18. století požadoval Demia, aby se výuka čtení rozdělila na sedm úrovní: první pro ty, kteří se učí poznávat písmena, druhá pro ty, kteří se učí je vyslovovat, třetí pro ty, kteří se učí spojovat je do slabik a tvořit tak slova, čtvrtá pro ty, kteří čtou latinsky celé věty nebo od interpunkce k interpunkci, pátá pro ty, kteří začínají číst francouzsky, šestá pro ty, kteří jsou ve čtení pokročilí, a sedmá pro ty, kteří jsou schopni číst manuskripty. Avšak v případě, že je žáků velký počet, je třeba zavést ještě podrozdělení; první třída by musela obsahovat čtyři pásma: první pro ty, kteří se učí „jednoduchá písmena“; druhé pro ty, kteří se učí písmena složená; třetí pro ty, kteří se učí písmena stažená (ã, ê...); poslední pro ty, kteří se učí písmena zdvojená (ff, ss, tt, st). Druhá třída by byla rozdělena do tří pásem: první pro ty, kteří „předčítají každé písmeno zvlášť předtím, než vysloví slabiku D. O., DO“; další pro ty, kteří „vyslovují ty nejnáročnější slabiky, jako jsou *bant*, *manit*, *spinx*“, atd.⁴³⁾ Každá úroveň v kombinatorice prvků se musí vepsat do rámce velké časové řady, která je zároveň příslušným pochodem ducha a kódem vzdělávacích procedur.

„Serazení“ na sebe navazujících aktivit dovoluje úplné uchycení časového průběhu mocí: je tu možnost detailní kontroly a konkrétního zásahu (rozdělení, korekce, potrestání, eliminace) v kterémkoli okamžiku; možnost charakterizovat, sledy využívat jednotlivce v souladu s úrovní, které dosáhli v řadách, jimiž prošli; možnost akumulovat čas a činnost, znovu se k nim vracet, totalizovat je a využívat je v závěrečném hodnocení, jež vyjadřuje konečnou schopnost jedince. Časové rozdělení se spojuje dohromady, aby bylo dosaženo jednoty, a tím i vlády nad časovým trváním, jež by jinak unikala. Moc se člení přesně podle času; zajišťuje přitom jeho kontrolu a ručí za jeho využití.

43) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 19–20.

Disciplinární procedury vedly k odhalení času lineárního, v němž se okamžiky integrují jeden za druhým a který se orientuje vstříc konečnému a pevnému bodu. Je to vlastně čas „evoluční“. Je však třeba si připomenout, že ve stejném okamžiku objevily administrativní a ekonomické techniky kontroly sociální čas řadového, orientovaného a akumulativního typu: šlo o objev evoluce ve smyslu „pokroku“. Disciplinární techniky umožnily, aby se objevily individuální řady, šlo o objev evoluce ve smyslu „geneze“. Tyto dva velké „objevy“ 18. století, pokrok společností a geneze individuí, byly patrné ve vzájemném vztahu s novými technikami moci, či přesněji s novými způsoby organizace nakládání s časem a s jeho využíváním, prostřednictvím segmentarizace, seřazení, syntézy a totalizace. Makro- a mikrofyziologie moci umožnily ne snad vynalezení historie (té nebylo po dlouhou dobu vůbec třeba), nýbrž integraci časové, jednotlicí, spojitě, kumulativní dimenze do provádění kontrol a praxe ovládnutí. „Evoluční“ dějnost, která se poté ustavila – a to tak důkladně, že je ještě dnes pro mnohé samozřejmostí –, je spjata s jedním způsobem fungování moci. Není pochyb, že vše jako „historická paměť“ kronik, genealogií, hrdinských činů, panování vládců a jejich činů bylo po dlouhou dobu svázáno se zcela jiným druhem moci. S novými způsoby podrobení má „dynamičnost“ spojitých evolucionistických tendencí nahradit „dynasticnost“ okázalých událostí.

V každém případě se malé časové kontinuum geneze individuality zdá být, jako individuální cela, účinkem a objektem disciplíny. A v centru tohoto seřazení času nalézáme proceduru, která je pro něj tím, čím bylo uspořádání do tabulky pro rozdělení jedinců v prostoru a jejich celulární rozčlenění, nebo dále tím, čím byl „manévr“ pro ekonomii jednání a organickou kontrolu. Touto procedurou je „cvičení“. Cvičení je technika, skrze níž jsou tělům kladeny úkoly zároveň opakované a rozlišené, vždy ale stupňované. Jakmile se chování

usměrňuje vstříc konečnému stavu, cvičení umožňuje opakovanou charakterizaci jedince jednak vzhledem k tomuto konečnému stavu, jednak vzhledem k ostatním jedincům nebo vzhledem k určitému typu průběhu. Tak zajišťuje formou kontinuity a nátlaku vývoj, pozorování, klasifikaci. Než cvičení přijalo tuto striktně disciplinární formu, mělo svou dlouhou historii: nalezneme je ve vojenských, náboženských či univerzitních praktikách, ať už jako iniciační rituál, přípravný ceremoniál, divadelní generálku či prostě zkoušku. Jeho lineární organizace, pokroková spojitost, jeho genetické rozvinutí v čase jsou přinejmenším v armádě a ve škole uvedeny později, a mají bezpochyby náboženský původ. V každém případě se idea školního „programu“, který by sledoval dítě až do konce jeho vzdělávání a který zahrnoval rok od roku, měsíc po měsíci cvičení vzrůstající komplexností, poprvé objevila, jak se zdá, v náboženské komunitě Bratrů společného života.⁴⁰ Silně inspirování Ruysbroeckem a porýnskou mystikou transponovali jednu z částí duchovních technik do vzdělávání – a to nejen do vzdělávání mnichů, nýbrž i učitelů a obchodníků: téma dokonalosti, k níž příkladný mistr vede svého žáka, se u nich stalo tématem autoritářského zdokonalování žáků učitelem; čím dál tím přísnější cvičení, jež předpokládal asketický život, se stala úlohami se vzrůstající komplexností, jež vyznačují pokroky v dosahování vědění a dobrého chování; úsilí celého společenství o spasení se stalo kolektivní a nepřetržitou soutěží jednotlivců, kteří jsou klasifikováni na základě vzájemného vztahu. Byly to patrně procedury života ve společenství a úsilí o spasení, jež se staly prvotním jádrem metod určených k produkování schopností individuálně charakteristických, avšak kolektivně uži-

⁴⁰ Viz G. Codina Meir, *Aux sources de la pédagogie des Jésuites*, 1968, s. 160n.

tečných.⁴⁵⁾ Ve své mystické či asketické formě bylo cvičení způsobem organizování pozemského času při dobývání spásy. Krok za krokem došlo v průběhu dějin západu k převrácení jeho smyslu, nicméně zachovalo si některé ze svých charakteristických rysů: sloužilo k hospodaření s časem života, k jeho shromažďování v užitečné formě a k vykonávání moci nad lidmi pomocí takto uspořádaného času. Poté co se cvičení stalo prvkem v politické technologii těla a trvání, nesměrně je již mimo tento svět; naopak, směřuje k podrobení, které se nikde nezastaví.

Kompozice sil

„Začneme vyvrácením starého předsudku, podle kterého platí, že lze zvýšit sílu vojska posílením jeho hloubky. Všechny fyzikální zákony se stanou chimérami, pokud se je snažíme přizpůsobit taktice.“⁴⁶⁾ Od konce 17. století bylo technickým problémem infanterie osvobodit se od modelu fyziky

45) Prostřednictvím škol v Liège, Devenportu, Zwolle a Weselu; a rovněž díky Jeanu Sturmovi a jeho pamětem z roku 1538 o organizaci gymnázia ve Štrasburku. Viz *Bulletin de la société d'histoire de pédagogie*, díl XXV, s. 499-505.

Poznamenejme, že vztahy mezi armádou, náboženskou organizací a pedagogikou jsou velice komplexní. „Dekurie“, jednotka římské armády, se objevuje v benediktinských kláštřích jako pracovní jednotka a nepochybně i jako jednotka dohlížení. Bratři společného života si ji vypůjčili a upravili ve své pedagogické organizaci: začali seskupení po deseti. Tuto jednotku převzali jezuité do scénografie svých kolejí, přičemž zde znovu zavedli vojenský model. Avšak dekurie byla zrušena ve prospěch ještě militantnějšího schématu s tádami, kolonami, liniemi.

46) J. A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, díl I, s. 18. Popravdě řečeno, tento starý problém přišel znovu na pořad dne v 18. století z důvodů ekonomických a technických, jak ještě uvidíme; „předsu-

dek“ v této otázce bude diskutován mnohem častěji, a to nejen samotným Guibertem (ale i jeho současníky Folardem, Pirehem, Mesnil-Durandem).
 Vyzbrojeno pikami a mušketami – dlouhými, nepřesnými, které příliš nedovolovaly vyhledat cíl a zamířit – bylo takové mužstvo používáno jednou jako projektil, jednou jako hradba či pevnost: „obávaná infanterie španělské armády“; k rozmístění vojáků v této mase docházelo především podle jejich služebního stáří a jejich udatnosti; uprostřed, nikolem tvořit hmotu a objem, dodávat tělesu hustotu, byli nejvíce nováčci; vpředu, v rozích a po stranách ti nejstatečnější nebo ti, kteří byli vyhlášeni jako nejzručnější vojáci. V průběhu klasické epochy se odehrál celý soubor jemných rozdělení. Jednotka – regiment, batalion, oddíl, o něco později „divize“⁴⁷⁾ – se stala jakýmsi strojem s množstvím součástí, které se přesouvají jedny ve vztahu k druhým tak, aby dospěly do jisté konfigurace a dosáhly specifického cíle. Jaké byly příčiny této proměny? Některé z nich byly ekonomické: učinit každého jednotlivce užitečným a výcvik; vydržování a vyzbrojení armády rentabilním; dodat každému jednotlivému vojákovi, té dokonalé jednotce, maximum účinnosti. Tyto ekonomické důvody se ovšem mohly stát určujícími pouze společně s technologickou transformací, vynálezem pušky.⁴⁸⁾ puška, přesnější a rychlejší než muškety, zhodnotovala zručnost vojáka; schopnější zasáhnout vybrany cíl dovolovala zužitkovat palebnou sílu na individuální úrovni; a naopak z každého vojáka učinila možný terč vyžadovala tak mnohem větší mobilitu; přivodila tedy vyvíjení techniky mas ve prospěch umění, jež rozmísťovalo jednotky a muže podél rozsáhlých, relativně pružných a mo-

dek“ v této otázce bude diskutován mnohem častěji, a to nejen samotným Guibertem (ale i jeho současníky Folardem, Pirehem, Mesnil-Durandem).

47) Ve smyslu, v jakém byl tento termín užíván po roce 1759.

48) Změny, které vedly k všeobecnému rozšíření pušky, lze datovat zhruba bitvou u Steinkerque (1699).

bilních linií. Odtud potřeba objevit celou prokalkulovanou praxi týkající se umístění jednotlivců i kolektivů, přemísťování skupin i izolovaných prvků, změn pozice, přechodu od jednoho uspořádání k jinému; zkrátka vynalézt mechanismus, jehož principem již nebyla mobilní anebo imobilní masa, nýbrž geometrie oddělitelných segmentů, jejichž základní jednotkou je mobilní voják se svou puškou,⁴⁹⁾ a pod úrovní vojáka samého jsou bezpochyby ještě jeho nejjemnější pohyby, čas jeho elementárních činností, fragmenty prostoru, který zaujímá nebo kterým prochází.

Tytéž problémy se objevují při konstituování výrobní síly, jejíž účinek musí být vyšší než souhrn elementárních sil, z nichž se skládá: „Ať kombinovaný pracovní den dosahuje této vyšší produktivity zmožením mechanické produktivity práce, rozšířením činnosti dělníka v prostoru nebo zúžením pole výroby ve vztahu k měřítku produkce, mobilizací většího množství práce v kritickém okamžiku..., specifická výrobní síla kombinovaného pracovního dne je společenská síla práce síla společenské práce. Vzniká z kooperace samé.“⁵⁰⁾

Tak se objevil nový požadavek, na který musela disciplína odpovědět: zkonstruovat stroj, jehož účinek bude maximalizován sladěným rozčleněním na elementární části

49) O tomto významu geometrie viz J. de Beausorbe: „Válečná věda a povýtce geometrická... Uspořádání batalionu a eskadrony po celé frontě a na takové výši je důsledkem jediné doposud opomíjené, přesto však hluboké geometrie.“ (*Commentaires sur les défenses des places*, 1757, díl II, s. 307.)

50) K. Marx, *Kapitál*, kniha I, 4. oddíl, kapitola XI, Kooperace (české vydání 1954, s. 354–355). Marx trvá v několika případech na analogii mezi problémy rozdělení práce a problémy vojenské taktiky. Například: „Tak jako se útočná síla jízdní eskadrony či síla odporu jízdního regimentu podstatně liší od síly sumy jedinců..., tak se také suma mechanicky izolovaných dělníků liší od mechanické síly, která se vyvíjí, když pracují společně a současně na jedné nedělené operaci.“ (*Tamtéž*, s. 350–351)

z nichž je sestaven. Disciplína již není prostým uměním rozmístění těl, vydobytí a akumulace jejich času, nýbrž sestavení sil tak, aby bylo dosaženo účinného stroje. Tento požadavek je vyjádřen několika způsoby.

1. Jednotlivé tělo se stává prvkem, který lze umístit, přesouvat a členit v souvislosti s druhými. Jeho udatnost či jeho síla již nejsou principiální proměnné, které je definují; těmi jsou místo, které zaujímá, interval, který pokrývá, jeho pravidelnost, pořádek, podle nichž provádí své přesuny. Muž ve zbrani je především spíš fragmentem mobilního prostoru než odvažným či čestným člověkem. Takto charakterizuje vojáka Guibert: „Když je ve zbrani, zabírá o dvě stopy více ve svém největším průměru, to jest zaujímá od jednoho konce k druhému a dokola o jednu stopu více, než je jeho největší šíře, měřeno od hrudi k ramenům, protože je třeba přidat jednu stopu při skutečném rozesťupu mezi ním a následujícím mužem; to platí na každého vojáka dvě stopy ve všech směrech a naznačuje to, že mužstvo infanterie zaujímá v bitvě, jak ve směru frontové linie, tak směrem do hloubky, tolik stop, kolik má šířku.“⁵¹⁾ Zde vidíme funkcionální redukci těla. Také však začleňuje tělo-segmentu do celkové sestavy, podle níž se artikuluje. Voják, jehož tělo je cvičeno k tomu, aby fungovalo část po část v určených operacích, musí naopak na jiné rovině tvořit prvek mechanismu. Vojáci jsou cvičeni nejprve „jeden za druhým, poté po dvou, následně ve větším počtu... Zpozorujete, že pokud byli při zacházení se zbraněmi vojáci cvičeni odděleně, budou v tom pokračovat po dvou a budou si vzájemně vyměňovat místa, takže ten, který je vlevo, se učí řídit se podle toho, který je vpravo.“⁵²⁾ Tělo se konstituuje jako součástí multisegmentárního stroje.

51) J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, díl I, s. 27.

52) Nařízení o vycviku infanterie, 6. května 1755.

2. Součástkami tohoto stroje jsou rovněž rozličné časové řady, které musí disciplína kombinovat, aby vytvářela složený čas. Čas jedněch se musí přizpůsobit času druhých tak, aby sledku zakombinováno co největší množství sil. Takto například Servan o vojenském stroji, který by pokryl celé teritorium národa a v němž by byl každý zaměstnán bez přerušení, avšak rozdílným způsobem v souladu s vývojovým prvkem, s genetickou sekvencí, ve které by se právě nacházel. Vojenský život by začínal v nejtěplejším věku, kdy by děti byly vyučovány ve vojenském duchu“ povolání, kterým je vojenská služba; ve stejné době by byl takový život i završen, když by veteráni, až do svých posledních dní, vyučovali děti, prováděli manévry s rekruty, předsedali cvičení vojáků, dohlíželi nad nimi, když by vykonávali veřejně prospěšné práce a konečně také zajišťovali pořádek v zemi, zatímco vojsko by válčilo na hranicích. Neexistuje jediný okamžik v životě, kdy by nebylo možné dohlížet na síly za předpokladu, že je umíme odlišovat a kombinovat je s jinými. Stejným způsobem lze odkázat na velké dílny, v nichž jsou zaměstnáni starci a děti; jde o to, že existují určité elementární činnosti, pro něž není nezbytné využívat dělníky, kteří mají dostatek jiných schopností; nadto představují poměrně levnou pracovní sílu; a konečně pokud pracují, není již třeba nikoho, kdo by se o ně staral: „Pracovitě lidstvo,“ prohlásil jeden daňový výběrčí ohledně jistého podniku v Angers, ve věku od deseti let až po úplné stáří, může v této manufaktuře nalézt prostředky proti zahálce a proti bídě, která z ní vyplývá.“⁵³⁾ Bylo to ovšem bezpochyby základní vzdělání, ve kterém toto přizpůsobení odlišných chronologií proběhlo v nejsubtilnější formě. Od 17. století až po uvedení Lancasterovy metody na počátku 19. století byl kolečko po kolečku sestro-

53) Harvouin, Zpráva o generalitě v Tours; v P. Marchegay, *Archives d'Anjou*, 1850, díl II, s. 360.

jen komplexní hodinový strojek školy se vzájemným vyučováním nejprve byl nejstarším žákům svěřen úkol prostého dohlížení, později kontrolování práce, ještě později i vyučování; konečně tak byl všechen čas všech žáků vyplněn buď vyučováním, nebo učením se. Škola se stala strojem na učení, kde jsou každé dítě, každá úroveň a každý okamžik, jsou-li kombinovány, jak je třeba, nepřetržitě využívány v obecném procesu vyučování. Jeden z významných obhájců škol se vzájemným vyučováním nám předvádí onen pokrok: „Ve škole, ve které je 360 dětí, by učitel, který by chtěl vést každého žáka jednotlivě v průběhu tříhodinového vyučování, mohl každému věnovat pouze půl minuty. Pomocí nové metody píše, čte a počítá po dobu dvou a půl hodiny každý z 360 žáků.“⁵⁴⁾

3. Tato pečlivě vyměřená kombinace sil vyžaduje přesný systém řízení. Veškerá činnost disciplinovaného jedince musí být rozřazována a podporována přísnými rozkazy, jejichž účinnost záleží ve stručnosti a jasnosti; řád nemusí být vysvětlován ani formulován; jeho úkolem je, a to mu postačuje, uvést v činnost žádoucí chování. Vztah mezi mistrem disciplinovaným a tím, kdo je mu podřízen, je vztah signalizace: nejde o to porozumět rozkazu, nýbrž o to zachytit signál a ihned na něj reagovat podle více či méně umělého, předem stanoveného kódu. Umístit tělo do malého světa signálů, z nichž každému je připojena povinná a jednoznačná odpověď, to je technika výcviku, která „ze všeho despoticky vylučuje jakoukoli reprezentaci i ten nejtěšší šepot“; disciplinovaný voják „začíná poslouchat cokoli, co se mu přikáže; jeho poslušnost je pohotová a slepá; náznak neposlušnosti či drobné pozdění by byly zločinem“.⁵⁵⁾ Výcvik školáků musí probíhat stejným způsobem: několik slov, žádné vysvětlování, té-

54) Samuel Bernard, *Zpráva z 30. října 1816 ve Společnosti vzájemného vyučování*.

55) L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, s. 2.

měř naprosté ticho přerušované jen několika signály – zazvoněním, tlesknutím dlaněmi, gestem, pouhým pohledem učitele nebo třeba tím malým dřevěným zařízením, které užívali bratři v křesťanských školách; nazývalo se „signál“, jímž bylo v pravém smyslu slova, a ve své mechanické stručnosti určeno k tomu, aby současně přenášelo techniku přikazování a morálku poslušnosti. „Prvním a zásadním užítím ‚signálu‘ bylo, že naráz soustředil pohledy všech žáků na učitele a upoutal jejich pozornost k tomu, s čím je hodlal seznámit. Kdykoli chce učitel získat pozornost žáků a nechat je přerušit všechna cvičení, udeří jednou na ‚signál‘. Kdykoli dobrý školák zaslechne zvuk ‚signálu‘, představí si, že zaslechl hlas svého učitele, nebo ještě lépe samotný hlas boží, jenž jej volá jménem. Vžije se tak do pocitu mladého Samuela, který spolu s ním z hloubi své duše: ‚Pane, zde jsem.‘“ Žák se bude muset naučit kód signálů a na každý z nich automaticky odpovídat. „Po skončení modlitby učitel jednou udeří na ‚signál‘ a obračejí se k žákovi, který má číst, dá mu tak znamení, aby začal. Chce-li přerušit žákovi, jenž čte, udeří jednou na ‚signál‘... Chce-li dát znamení tomu, kdo špatně přečetl písmeno, slabiku či slovo, aby je opakoval, udeří dvakrát po sobě na ‚signál‘. Jestliže žák poté, co se měl opravit, nezačal znovu u slova, které špatně přečetl, poněvadž již přečetl několik dalších slov, učitel udeří třikrát následně po sobě, aby dal znamení, že žák se má ve čtení vrátit, a pokračuje v těchto znameních až do okamžiku, kde školák dospěje ke slabice či ke slovu, ve kterém předtím chyboval.“⁵⁶⁾ Škola se vzájemným vyučováním si ještě více přisadí v této kontrole chování systémem signálů, na něž je třeba okamžitě reagovat. Dokonce i verbální příkazy budou fungovat jako prvky signalizace.

56) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, vydání z r. 1828, s. 137–138. Viz rovněž Ch. Demia, *Règlements pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 21.

„*Sedněte si do lavic.* Na slova *sedněte si* položí děti svou pravou ruku na stůl tak, aby položení ruky vydalo patřičný zvuk, a při tomtéž pohybu zasunou jednu nohu do lavice; na slova *do lavic* zasunou i druhou nohu a posadí se čelem k svým tabulkám... *Vezměte si tabulky.* Na slova *vezměte si* přiloží děti pravou ruku ke šňůrce, jež slouží k zavěšení tabulky na hřebík před nimi, a levou rukou uchopí tabulku uprostřed; na slovo *tabulky* ji sejmou a položí ji na stůl.“⁵⁷⁾

Souhrnně lze říci, že disciplína vyrábí z těl, která kontroly, čtyři typy individuality, či spíš jednu individualitu, jež je vybavena čtyřmi charakteristikami: je celulární (díky hře prostorového rozmístění), je organická (díky kódování aktivit), je genetická (díky akumulaci času) a je kombinatorní (díky skládání sil). Aby toho dosáhla, zapojuje čtyři významné techniky: konstruuje tabulky; předpisuje manévry; ukládá cvičení; a konečně, aby zajistila kombinaci sil, organizuje „taktiku“, umění konstruovat s lokalizovanými těly podrované činnosti a naučené schopnosti, tedy aparáty, jejichž je produkce rozmanitých sil převážena jejich propracovanou kombinací, je bezpochyby nejvyšší formou disciplinární praxe. V tomto poznatku viděli teoretici 18. století všechny základy veškeré vojenské praxe, počínaje kontrolou cvičení jednotlivých těl a konče využitím specifických a nejkomplexnějších množství. Zde je architektura, anatomie, mechanika i ekonomie disciplinárního těla: „V očích zkušených vojáků je taktika pouhým odvětvím rozsáhlé válečné praxe; v mých očích je základem této vědy; sama je tou vě-

57) *Journal pour l'instruction élémentaire*, duben 1816. Viz R. R. Tronchet, *L'Enseignement mutuel en France*, rukopis dizertační práce, sv. I, který počítal s tím, že žákům musí být dáno přes 200 příkazů denně (nepočítaje v to výjimečné příkazy); jen pro ráno bylo stanoveno 26 hlasových příkazů, 23 znakových, 37 zazvonění a 24 zapískání, což znamená jedno zapískání či zazvonění každé tři minuty.

dou, neboť ukazuje jak konstituovat armádu, jak ji řídit, jak přemísťovat, jak ji přimět bojovat; neboť sama může zastopit početnost a ovládat mnohost; a konečně, bude zahrnovat znalost lidí, zbraní, napětí, okolností, protože taktika jsou všechny tyto znalosti spojené dohromady, jež umožňují utvářet ona hnutí.⁵⁸⁾ Anebo opět: „Pojem [taktika]... nabízí myšlenku postavení, jež se týká všech lidí utvářejících některou skupinu z těch, které společně tvoří armádu, jejich pohybů a jejich činností vzhledem k těm, které mají okolo sebe.“

Lze připustit, že válka jako strategie je pokračováním politiky. Nesmí se ale zapomínat, že „politika“ byla vždy považována za pokračování ne-li přesně a přímo války, tedy přímým menším vojenského modelu jako základního prostředku, který zabrání civilním potížím. Politika jako technika míru a vnitřního řádu se pokoušela uplatnit model dokonalé armády disciplinované masy, poslušného a užitečného mužstva, regimenu v táboře i v poli, na manévrech i při cvičení. Ve velkých státech 18. století zajišťovala armáda občanský mír nepochybně proto, že byla reálnou silou, věčně hrozcím mečem, avšak rovněž proto, že byla technikou a věděním, jež umožňovaly přenést její schéma na sociální tělo. Existuje-li řada politika – válka, která je zprostředkovaná strategií, pak existuje i řada armáda – politika, zprostředkovaná taktikou. Strategie dovoluje porozumět válce jako způsobu vedení politiky mezi jednotlivými státy, taktika dovoluje porozumět armádě jako principu udržování absence války v občanské společnosti. Klasická doba poznala zrod velké politické a vojenské strategie, podle níž národy konfrontovaly jeden s druhým své ekonomické a demografické síly; poznala však také zrod minuciózní vojenské a politické taktiky, podle níž byla uvnitř států prováděna kontrola individuálních těl a sil. „Vojenství“ [*le militaire*] – instituce vojska, vo-

58) J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, s. 4.

59) P. Joly de Maizeroy, *Théorie de la guerre*, 1777, s. 2.

enská osobnost, válečná věda, tak odlišné od toho, co bylo dřívější charakteristické pro „válečníky“ [*homme de guerre*] – se během této doby specifikuje v bodě střetu mezi válkou a vřavou na straně jedné a poslušným řádem a tichem míru na straně druhé. Historici idejí svévolně přičítají filozofům a právníkům 18. století sen o dokonalé společnosti; avšak byl zde také vojenský sen o společnosti; v základě neodkazoval ke stavu přírody, nýbrž k pečlivě podřízeným soukolím stroje, nikoli k prvotní smlouvě, ale k nepřetržitému donucování, ne k základním právům, ale k donekonečna se rozvíjejícímu vývoji, ne k svrchované vůli, ale k automatické poslušnosti.

„Disciplínu je třeba učinit národním statkem,“ prohlásil Guibert: „Stát, který zde popisují, bude mít jednoduchou, solidní a snadno ovladatelnou administrativu. Bude se podobat těm obrovským strojům, které pomocí nijak zvlášť komplikovaných prostředků produkují znamenité výsledky; síla takového státu pramení z jeho síly, jeho blahobyt z jeho blahobytu. Čas, který všechno ničí, bude jeho moc zvětšovat. Vratí vulgární předsudek vedoucí k představě, že impéria jsou podřízena imperiálnímu zákonu úpadku a zániku.“⁶⁰⁾ Napoleonský režim byl nedaleko, a s ním forma státu, která by měla být udržována při životě, a tak nesmíme zapomínat, že tento stát byl založen nejen zákonodárci, nýbrž také vojáky, státními poradci i nižšími úředníky, muži zákona i muži táboře. Odkaz Říma, s nímž se tato formace spojovala, s sebou očividně přinášel tento dvojí rejstřík: občané a legionáři, zákon a manévry. Zatímco právníci či filozofové hledali v úmluvě mírovní model pro konstrukci nebo rekonstrukci těla společnosti, vojáci a spolu s nimi technici disciplíny vypracovali procedury pro donucování jednotlivce i kolektivu těl.

J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, Předmluva, s. XXIII–XXIV. Viz také to, co řekl Marx ohledně armády a forem buržoazní společnosti (dopis Engelsovi z 25. září 1857).

Na samém počátku 17. století hovořil Walhausen o „pravé disciplíně“ jako o umění „správného výcviku“.¹⁾ Disciplinární moc je totiž moc, která namísto aby vybírala a odebrala, má jako hlavní funkci „vycvičit“; či přesněji vycvičit proto, aby mohla lépe vybírat a o to více odebrat. Neseřazuje sly proto, aby je omezovala; snaží se je spojit všechny dohromady takovým způsobem, aby je znásobila a využila. Namísto toho, aby uniformně a masově ohýbala všechno, co se jí podřídí, odděluje, analyzuje, diferencuje, dovádí své procesy rozkládání až k nezbytným a postačujícím singularitám. „Vycvičení“ mobilní, smíšená, neužitečná množství těl a sil tak, aby se z nich stala multiplicita individuálních prvků – malých oddělených cel, organických autonomií, genetických totožností a spójitostí, kombinatorických segmentů. Disciplína „vytváří“ jedince; je to specifická technika moci, v níž jsou jedinci považováni současně za předměty i za nástroje její zkušenosti. Nemá to moc triumfující, která se pro vlastní nadbytek může spoléhat na svou všemocnost; je to moc zdrženlivá, podezřivá, jež pracuje v modu vypočítavé, nicméně nepřetržité seřizování. Jsou to skromné podmínky, nepatrné pochody, srovnávané-li s majestátními rituály suverénních vládců či velkých státních aparátů. A jsou to právě ony, co krok za krokem pře-

1) J. J. Walhausen, *L'Art militaire pour l'infanterie*, 1615, s. 23.

vází nad velkými formami, přemění jejich mechanismy a vnúť jim své postupy. Právní aparát této zdánlivě skryté moci neunikne. Úspěch disciplinární moci se odvíjí nepo-
chybně od použití jednoduchých nástrojů: hierarchického pohledu, normalizující sankce a jejich kombinace v procedu-
ře, která je pro ni specifická, ve zkoušce.

Hierarchický dohled

Vykonávání disciplíny předpokládá dispozitiv, který donucuje působením pohledu; aparát, v němž techniky, které umožňují vidět, zprostředkovávají účinky moci a kde naopak prostředky donucení činí zřetelně viditelnými ty, na které jsou aplikovány. V průběhu klasické doby lze sledovat, jak se pomalu konstruuji tyto „pozorovatelné“ lidské mnohosti, kterým historie věd věnovala jen málo chvály. V ústraní, vedle velkolepých technologií dalekohledů, čoček a světelných svazků, které tvořily součást základů nové fyziky a kosmologie, existovaly drobné technologie mnohonárodného a provázaného dohlížení, pohledů, které musely vidět, aniž by byly viděny; temné umění světla a vidění potají připravovalo pomocí technik podřízení a návodů na jejich využití nové vědění o člověku.

Tyto „pozorovatelné“ měly téměř ideální model: vojenský tábor. Dočasné a zcela umělé město, jež se staví a přestavuje téměř dle libosti; centrum moci, která musí být co nejrovnější, ale také co nejutajenější, co nejúčinnější a co nejpostražitější, neboť působí na ozbrojené muže. V dokonalém táboře by moc působila jedine prostřednictvím přesného dohlížení; a každý pohled by byl součástí globálního fungování moci. Starý a tradiční čtvercový plán byl značně vytrámen podle bezpočtu schémat. Přesně se definovala geometrie úhelníků, počtu a rozmístění stanů, orientace jejich vchodů,